

Žveplo, kalijev nitrat in oglje

Razstava o še eni izmed tranzicijskih zgodb, posledici usodne »igre« slovenskega provincialnega neoliberalizma

Piše: Vesna Teržan

Kamničani so tako rekoč 156 let živeli na sodu črnega smodnika, vse od druge polovice 19. stoletja pa do leta 2008. To je dolga doba, ki je prinesla neštete zgodbe in prelomne dogodke. Prav te so zajeli v prikazu zgodovine kamniške smodnišnice na razstavi v gradu Zaprice, kjer domuje Medobčinski muzej Kamnik. Razstava predstavi razvoj tovarne, pa tudi usode prebivalcev ter delavk in delavcev v barutani, kot se je smodnišnica imenovala v času Kraljevine Jugoslavije. Po 2. svetovni vojni je imela status vojaške industrije in je dobila preprosto ime Podjetje Kamnik. Razvoj je šel naglo naprej in leta 1974 so jo preimenovali v Kemijsko industrijo Kamnik (KIK). To ime je nosila do bridkega konca pred natančno desetletjem.

Izdelave smodnika, tega čudežnega prahu, ki je vedno zbujal radovednost in čudenje, se še zdaj drži pridih povezave z alkimijo, tudi zaradi žvepla, ki so ga alkimisti šteli med tri osnovne elemente. Pa vendar gre pri nastanku smodnika za čisto naveden kemijski proces. Surovine za pridobivanje črnega smodnika – tega so nekoč imenovali tudi mrtvaška moka, saj je smodnikova mešanica smrtonosna kombinacija – so žveplo (S), kalijev nitrat (KNO₃) in lesno oglje, ki ga 88 odstotkov sestavlja ogljik (C). Nekateri pravijo, da so črni smodnik v 9. stoletju iznašli Kitajci, drugi trdijo, da je veliko starejša zmes in da so ga poznali že stari Egipčani, Indijci, Grki in Rimljani. Izpričano pa naj bi bilo, da so leta 1380 Benečani v bitki z Genovčani

smodnik prvič uporabili v vojaške namene.

Razstava *Na sodu smodnika* je nadaljevanje prejšnjih razstav o kamniški industriji. Najprej je muzealec Marko Kumer postavil razstavo *Kam so šle vse fabrike?* (2014/15), ki je zbudila precej zanimanja. Sledila je razstava *Tone Knaflič – Zgodba poštenega kapitalista* (2015/16). Vztrajno in natančno je raziskoval dokumente in potek dogodkov v enem izmed večjih slovenskih industrijskih središč – Kamniku, ki je »gostil« neverjetno veliko pomembnih tovarn. To so bili Titan, Eta, Stol, Svilanit, Alpem, Utok, Triglav, Zarja, Svit ... in ne čisto nazadnje tudi stara smodnišnica ali barutana in pozneje tovarna KIK.

V Kamniku so smodnišnico ustanovili leta 1852, v času Avstrijskega cesarstva (1804–1867). Takrat so postavili prve objekte in začeli pridobivati smodnik. Tovarna je uspešno delovala vse do leta 2008. Le zakaj je nenadoma propadla? »Z osamosvojitvijo Slovenije je slovenska industrija začela nazadovati, vrstile so se privatizacije, kraja podjetij in stečaji. Temu se ni mogla izogniti niti kamniška industrija,« pravi Vilko Rifel, nekoč zaposlen v KIK-u. Po zaprtju podjetja je skrbno zbiral arhivsko gradivo in zapisoval dogodke. Vzrok za ustavitve obratovanja ni bila nelikvidnost, kajti za črni smodnik je bilo še vedno dovolj naročil. »Temu sta botrovali pogoltnost in nesposobnost lastnikov, ki so se na račun divjega lastninjenja dokopali do podjetja, se osebno finančno okoristili, podjetje izčrpali in ga nazadnje spravili v stečaj,« je prepričan Rifel. Niti pritožba največjega kupca črnega smodnika, nemškega Holsteina, ni prav nič pripomogla, da bi proizvodnjo

Razstava:

Na sodu smodnika

Kje: **Medobčinski muzej Kamnik (grad Zaprice), Kamnik**

Kdaj: **do 31. avgusta 2018**

01

01 **Gradič Katzenberg, ki ga je zgradila avstro-ogrsko vojska leta 1864, je vse do konca služil kot upravna stavba smodnišnice. /**

Foto: fototeka MMK

02 **Mešalni boben v posebnem objektu smodnišnice, kjer je potekalo mešanje črnega smodnika. /**

Foto: fototeka MMK

03 **Embalaža »čudežnih svečk«, priljubljenih iskric za božična drevesa in rojstneodneve zabave. /**

Foto: fototeka MMK

smodnika nadaljevali. Tako je tovarna z dovolj široko ponudbo različnih izdelkov po 156 letih delovanja šla v stečaj in proizvodnjo so za vedno ustavili. Podrobno študijo Vilka Rifla o tem lahko preberete v obširnem katalogu, ki spremlja razstavo *Na sodu smodnika*. Prav Riflovo besedilo je osrednje in najdaljše, pridružujejo se mu še besedila Marka Kumra in arhitektke Anje Urankar.

Vojska in civilisti

Marko Kumer pravi, da je bila barutana, to poimenovanje uporablja najraje, ena redkih tovarn, ki niso bile nikoli v zasebni lasti, drugače od preostale industrije izpred 2. svetovne vojne. »Vzrok za to je bila strogo varovana proizvodnja smodnika. In ker je bila to vojaška industrija, je bila vedno pod nadzorom aktualne vojske. Tako je bilo vse do leta 1991, ko je Slovenska vojska zamočila. Drugače ne morem označiti dejstva, da so vse vojske, z JLA vred, zmožle nositi

03

to breme vodenja vojaške industrije v tajnosti, kot se za vojsko tudi spodobi. Z osamosvojitvijo Slovenije pa Slovenska vojska ni sprejela tega izziva in nadaljevala proizvodnje.« Tovarna je prišla v roke enemu od privatizacijskih skladov, ki so ga zastopali trije ključni predstavniki vsak s svojo »vizijo«. Nazadnje je zmagala tista, ki je tovarno spravila na kolena. Dogodek delavci še kako dobro pomnijo in zgodba postaja del ustnega izročila, tovarniška dokumentacija pa je naslednja leta ležala razmetana po praznih pisarnah in je začela plesniti.

Na začetku delovanja smodnišnice, v drugi polovici 19. stoletja, je bilo seveda drugače. Takrat so v njej delali le vojaki in po končanem vojaškem roku so jo zapustili. Zanimivo je, da je v smodnišnici službovalo (služilo vojaški rok) veliko Čehov, zato v Kamniku in njegovi okolici še vedno najdemo kar nekaj čeških priimkov. Pretok kadra je bil velik in vsako novo generacijo vojakov je

bilo treba na novo poučiti o skrivnostih proizvodnje. Vodstvo tovarne je skupaj z vojaškimi oblastmi kmalu ugotovilo, da bo morda bolje, če stalno zaposli civilno prebivalstvo, in domačini so smodnišnico počasi sprejeli za svojo. Tudi zato, ker je dajala kruh večini družin v okolici, plače so bile razmeroma dobre, predvsem zaradi nevarnih razmer v proizvodnji. Pri izdelavi smodnika so se pogosto dogajale nesreče, nekatere tudi zelo tragične, saj so zahtevale življenja, ni šlo zgolj za poškodbe rok ali obraza. Zaradi nevarnih snovi je proizvodnja potekala v več manjših stavbah; tako, ko je smodnik razneslo, ni »šla v zrak« vsa tovarna, ampak le posamezni objekti in le del proizvodnje. Delo v smodnišnici je bilo za marsikoga igranje »ruske

rulete«. Nikoli niso vedeli, ali bodo prišli domov živi ali jih bodo prinesli v krsti.

Leta 1920 so v smodnišnici zaposlili prve ženske. Takrat so trgu ponudili nov proizvod, vžigalno vrstico, in za izdelavo te so potrebovali spretno ženske roke. Pri vžigalni vrstici je pomembno, da gori enakomerno v določeni časovni enoti – recimo v desetih sekundah, ne prej in ne kasneje. Ta proces so sicer morali tehnološko opredeliti, a natančnost in skrbnost delavk sta bili tisti, ki sta zagotavljali dober rezultat – torej vžigalno vrstico, ki je gorela, kot je treba.

V letih 1924/25 so začeli razvijati še en proizvod – razstrelivo za rudnike in kamnolome, pa tudi smodnik za lovske puške. Trgu so takrat ponudili posebno blagovno znamko

04 V tovarni KIK so imeli tudi proizvodnjo zabavne pirotehnikе, pa vžigalic s pokom, pasjih bombic, nagajivih vložkov za cigarete in celo metkov za otroške pištole. /Foto: fototeka MMK

05 Nekaj časa so izdelovali tudi šibrne naboje za lovske puške. /Foto: fototeka MMK

tega razstreliva in ga poimenovali *kamnikit*. Kasneje, v šestdesetih letih, si je ime razstreliva nadel takratni vodilni kamniški rockovski ansambel Kamniktiti. Med glasbeniki, člani benda, najdemo tudi akademskega slikarja Tomaža Perka. Ta se spominja, da so upali na sponzorstvo tovarne KIK, a pravi, da so se uštel. Sicer pa je bilo razstrelivo močan segment tovarne, pripoveduje Marko Kumer. In ker so ga pakirali v plastično embalažo, so začeli razvijati še lastno proizvodnjo plastike. Imeli so takšne zmogljivosti za proizvodnjo plastike, da so jo prodajali tudi drugim tovarnam. V šestdesetih letih so poleg tega razvili proizvodnjo plastičnih vrečk, s katerimi so oskrbovali veliko drugih slovenskih tovarn, tudi denimo Muro, Tosamo in Rašico.

Med »miroljubnejšimi« izdelki so bile legendarne »iskrice« za božično drevo, ki so jim naredili ne preveč posrečeno ime Čudežna svečka. Kasneje so izdelovali naboje za otroške pištole, vžigalice s pokom, pasje bombice, drobne vložke za cigarete, ki so bile nagajiva darila kadilcem. Ta so jih za hip prestrašila in jim pokvarila užitek kajenja. Seveda je bilo kajenje v smodnišnici strogo prepovedano, zato pa se je cigaretne dim vil iz upravne stavbe, tam so menda kadili prav vsi.

Proizvodnja tovarne KIK se je širila in konec petdesetih let prejšnjega stoletja so ustanovili pirotehnični oddelek. »Zabavna pirotehnika je bila kar pomembna. Ognjemete so izvajale ekipe KIK-a, saj so bile za to posebej izurjene. Pripravljale so ognjemete za velike praznike, za dan borca, dan vstaje, dan republike, prvi maj, pa še silvestrovo. Dramaturgija je bila ustaljena, četudi so pripravljali različne predloge.

Navadno je bil na nebu velik napis, na primer *Živel prvi maj*, potem pa se je začel klasični repertoar, pravzaprav takšen, kakršen je še danes. In vse to so pripravljali v Kamniku,« poudari Kumer s skromnim odmerkom ponosa in razloži, da so delali tudi koristnejše stvari, na primer rakete proti toči. Razvili so lastno proizvodnjo, a niso bili preveč uspešni. Pri teh raketah gre za to, pravi Kumer, »da, ko dosežejo oblak, vanj spustijo srebrov jodid, ki oblak razgradi, po tem pa bi morala raketa razpasti na zelo majhne delce. S tem so imeli težavo, kajti raketa je na zemljo padla skoraj cela. Ti veliki kosi so bili nevarni, lahko bi koga poškodovali.«

V tovarni KIK so sodelovali tudi z jugoslovansko vojsko. Najprej tako, da so od JLA dobivali odslužene bombe, jih razstavili na prafaktorje, vzeli ven smodnik in ga ponovno uporabili. To so imenovali delaboracija, danes bi temu rekli recikliranje. Nastal je poseben oddelek, ki pa ni bil v Kamniku, temveč v Skopicah v Beli krajini. Zdaj tam ne najdemo več niti zidaka nekdanjih objektov, pripominja Kumer.

Po naročilu JLA so začeli izdelovati tudi vadbena minsko-eksplozivna sredstva za vojaške vaje. Ta se od pravih min na videz ločijo po tem, da imajo na ohišju rumeno črto, sicer so te mine le glasno počile ali spustile veliko dima, niso pa nikogar poškodovale. Naročil je bilo toliko, da so ustanovili poseben oddelek znotraj pirotehničnega. No, pravih min pa niso izdelovali vse do zadnje vojne na Balkanu v devetdesetih letih. Kumra je podatek, da so jih začeli izdelovati takrat, še posebej presunil, saj so jih začeli prodajati najboljšemu kupcu.

In kakšna je prihodnost?

Po osamosvojitvi se je začelo tranzicijsko grabljenje nekdanjega družbenega premoženja. Tudi Kamnik se mu ni mogel ogniti in to je tovarno KIK spravilo v stečaj. Območje smodnišnice, približno 70 hektarov zemljišča, je postalo (pre)velik zalogaj, zato so ga razdelili na 22 parcel in jih polovico že prodali. »Pred veliko krizo leta 2008 so se jim cedele sline po stanovanjskih gradnjah za trg in po industrijskih conah ter drugih podobnih fantomskih naložbah,« ugotavlja Kumer in dodaja, da

Kamničani v gole zidove svojih некоč cvetočih tovarn danes zrejo z grenkobo. V barutani so se zdaj naselili različni obrtniki, nastali so parkirišča za velike tovarnjake in avtomatične delavnice, domačini pa se bojijo, da se ne bi tam naselilo še kakšno skladišče strupenih snovi, kajti zapuščenata tovarna je dobila sloves degradiranega območja.

Mladi kamniški zanesenjaki so naredili načrte, po katerih bi območje smodnišnice spremenili v športni park s primesmi žlathne kulture. Prepričani so, da bi sožitje športa in kulture v Kamniku lahko uspelo. Arhitektka Anja Urankar je naredila arhitekturno-urbanistično analizo kompleksa tovarne KIK in predlagala nekatere razvojne poteze tega območja.

»Nekaj starih objektov bi bilo pametno ohraniti, vsaj tiste iz leta 1862,« meni Kumer in posebej omeni stavbo gradiča Katzenberg, ki ga je zgradila avstro-ogrsko vojska in je bil vse do konca upravna stavba. V letih 2014/15 je Kulturno društvo Priden možic Katzenberg sprejelo v upravljanje, ga očistilo in začelo v njem opravljati gledališko, filmsko in koncertno dejavnost. Katzenberg je postal eno ključnih prizorišč tradicionalnega kamniškega poletnega festivala *Kamfest*. Prav med pisanjem prispevka pa smo izvedeli, da je stavba dobila novega lastnika, tako da je prihodnost kulturnega središča negotova.

Vendar bodo do nadaljnjega v Kulturnem društvu Priden možic zagotavljali strokovno vodstvo po »ozemlju« smodnišnice, ki so ga naslovili *Pot smodnika in tovarištva*. Obiskovalce najprej popeljejo po razstavi v muzeju, nato jih z minibusom odpeljejo po poti nekdanjih tovarn. Prvi postanek na tej poti je v Titanovi elektrarni iz leta 1923, konča pa se v sejni sobi gradiča Katzenberg, kjer odigrajo rekonstrukcijo zadnje seje upravnega odbora tovarne KIK z vdorom delavcev na sejo, zvižanjem rok direktorju in posredovanjem varnostnikov – vse je odigrano po izpričanih resničnih dogodkih. Čisto na koncu obiskovalce pogostijo z malinovcem in piškotki.

Na to pustolovščino se lahko naslednjic podate že v nedeljo, 8. julija, ob 16. uri. Predhodne prijave so priporočljive, da si zagotovite sedež v minibusu. ×